

Ulumhadith
Twenty-sixth No 1
Winter (Mar- June 2021)

فصلنامه علمی علوم حدیث
سال بیست و پنجم شماره ۴ (پیاپی ۹۹)
زمستان، ص ۱۵۰ - ۱۷۸

بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۷

کاظم استادی^۱

چکیده

از دیرباز، مناقشاتی درباره شخصیت سلیم و نیز صحت و اعتبار کتاب سلیم بن قیس در منابع شیعی وجود داشته است. موافقان اعتبار کتاب سلیم، بدون توجه به مشکلات محتوایی این کتاب، و نیز وضعیت نسخه‌های خطی مشوش کتاب سلیم، اصرار دارند تا با بیان نظرات تأییدی دانشمندان و علمای پیشین و اسناد قابل قبول برای کتاب سلیم، نسبت به اعتبار این کتاب اقدام، یا وضعیت اعتبار آن را تصحیح یا پررنگ نمایند. در این میان، اسناد شیخ طوسی بر ابتدای یک مدل از نسخه‌های خطی کتاب سلیم، بسیار حایز اهمیت است؛ اما با توجه به ابهامات جدی موجود در سند منسوب به شیخ طوسی، و نیز با توجه به دلایل و قراینی که از آثار شیخ طوسی و منابع پیشینیان او وجود دارد، به نظر می‌رسد که اسناد نو نویس موجود در یک نسخه خطی کتاب سلیم، سند و طریق شیخ طوسی نیستند و برخی افراد، دانسته یا نادانسته آن را به صورت جعلی در نسخه‌برداری‌های خود از کتاب منسوب به سلیم، آن را بر نسخه خطی متأخر کتاب سلیم افزوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: کتاب سلیم، سلیم بن قیس، شیخ طوسی، طرق طوسی.

مقدمه

از گذشته تا کنون، همواره نظرات انتقاد آمیزی درباره اصالت کتاب سلیم ابراز شده و نظراتی وجود داشته که کتاب سلیم را ساختگی دانسته‌اند؛^۲ حتی برخی از صاحب نظران درباره موضوع بودن کتاب منسوب به سلیم، به نوعی اجماع معتقد شده‌اند.^۳

۱. سلیم پژوه؛ کارشناسی ارشد فلسفه دانشگاه مفید و دانش پژوه کارشناسی ارشد دانشگاه قرآن و حدیث. (ostadikazem@yahoo.com)

۲. الأخبار الدخيلة، ص ۲۳۴؛ قاموس الرجال، ج ۱، ص ۹۴؛ خلاصة الأقوال، ص ۳۲۵.

۳. شرح الکافی، ج ۱۱، ص ۸۷.

از دیگر سو، «وضع» در مباحث حدیث، حداقل با دورویکرد قابل انجام است: یکم، وضع اصل متن حدیث یا تغییر آن؛ به این معنا که اصل یک حدیث، واقعی نیست و ساخته یا تحریف یافته افراد هم عصر پیامبر ﷺ یا متأخر آن است؛ دوم، وضع یا تغییر در اسناد و طرق حدیث؛ به این معنا که برای اعتبار و مستندسازی یک حدیث یا کتاب حدیثی، افرادی با انگیزه‌های مختلف، آن متن حدیث یا کتاب را به شخص یا اشخاصی معتبر و قابل توجه، مرتبط یا مستند می‌سازند؛ یعنی طرق معتبری را برای اعتبار یک کتاب و نسخه خطی بر آن اضافه می‌نمایند.

ترکیب اسناد و تعویض قسمتی از اسناد و حتی تعویض کل سلسه سند، اتفاقی است که از قرون نخستین، مخصوصاً در دوره علامه مجلسی و پس از آن در تدوین جوامع حدیثی انجام شده است.^۱ حال یا به دلیل ضعف راویان در قسمتی از سند یا کل سلسه سند؛ یا به نبود اسناد. این کار، به روش‌های قابل قبول حداقلی یا حداکثری و نیز به روش‌های نادرست انجام شده است.

جدای از بحث‌های انتقادی متعددی که درباره کتاب سلیم مطرح شده است و می‌شود، یک نکته قابل توجه درباره نسخه‌های خطی چندگانه این کتاب، تنوع مدل‌های نسخ خطی و نیز، اسناد نوشته شده در سرآغاز برخی نسخه‌های خطی آن است. اکنون هشت مدل نسخه خطی و چاپی از کتاب سلیم در دست ماست که تفاوت‌های نسخه‌ای فاحش دارند؛ به گونه‌ای که نسخه‌ها خطی و نیز چاپ‌های موجود از این کتاب، شامل ۷، ۲۲، ۳۲، ۴۲، ۴۷، ۴۸، ۹۹ حدیث هستند که هیچ حدیث مشترکی بین نسخه‌های خطی این کتاب‌ها وجود ندارد.

از طرفی، طبق پژوهش‌های جدید نسخه‌شناسی کتاب‌های منسوب به سلیم، اسناد شخص «عمر بن اذینه» بر نسخه‌های خطی سلیم، ساختگی و نونویس هستند و در دوره‌های متأخر، و به دلیل مشکلات متعدد اسناد معمر بن راشد ایجاد و تعویض سند شده‌اند.^۲ این واقعیت، با روشی مجزا، توسط برخی پژوهش‌های موازی - که به گونه‌شناسی احادیث عمر بن اذینه پرداخته‌اند - مورد تأیید مضاعف قرار گرفته است.^۳

۱. به عنوان نمونه، مجلسی اول در روضه المتقین می‌گوید: علاء فقط از محمد بن مسلم خبر نقل می‌کند. سپس مجلسی، فاصله صدوق تا محمد بن مسلم را در طریقی که محمد و علی در آن قرار دارند، برداشته و به جای آن، فاصله صدوق را تا محمد بن مسلم در طریقی که در آن علاء و رزین هستند، می‌گذارد.

۲. رک: درباره اسناد سلیم، ص ۱۰۰.

۳. «عمر بن اذینه و گونه‌شناسی روایات او در غیر از کتاب سلیم».

بنابراین لازم به نظر می‌رسد که درباره اسناد نسخه‌های خطی سلیم ابراز تردید کنیم یا حداقل به بررسی صحت اسناد و انتساب آن‌ها پردازیم. این الزام، مخصوصاً درباره «اسناد شیخ طوسی بر نسخ خطی» پررنگ خواهد بود، وقتی که به راحتی نتوانیم این چند پرسش را پاسخ‌گو باشیم:

۱. چرا نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی، با توجه به اهمیت وی، توسط علما و نسخه‌برداران، تکثیر و نسخه‌برداری قابل توجهی نشده است؟
۲. چرا بر سر آغاز دو نوع مدل مختلف از نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، با تعداد احادیث مختلف و تفاوت در برخی عبارات و محتوا، اسناد منسوب به شیخ طوسی وجود دارد؟

طرح مسأله

روایات چه شفاهی منتقل شوند و چه کتبی، از دو حال خارج نیستند؛ یا روایت تکی نقل شده است، یا روایات به صورت مجموعه‌ای منتقل شده‌اند. وقتی از یک مجموعه روایات - که تحت عنوان یا نسخه‌ای گرد هم آمده‌اند - سخن می‌گوییم، به این معنا است که ناقل آن، لازم است که عالم به آن مجموعه باشد، یا دارای آن مجموعه باشد. به عبارت دیگر، راوی یک مجموعه حدیث (چه تحت عنوان کتاب ثبت شده باشند و یا تحت یک مجموعه شفاهی منتقل شده باشند) باید آن مجموعه حدیث را در اختیار داشته باشد یا به تعبیر دیگر، آن‌ها را دیده باشد (هر چند که ممکن است که نویسنده و مؤلفی، کتابی را بدون در اختیار داشتن یا دیدن، فهرست شناسنامه‌ای بنماید؛ به این معنا که فقط مشخصات کتاب را از قول دیگران مطرح نماید که در دایره بحث ما واقع نمی‌شود). پس بدیهی است که نمی‌توان مدعی شد، شخصی کتابی را به صورت نسخه‌برداری یا مجموعه‌ای را به صورت شفاهی نقل کرده باشد، اما آن کتاب یا مجموعه حدیث را ندیده یا در اختیار نداشته باشد. اکنون می‌توان این تأمل اساسی را درباره اسناد ابتدایی مجموعه احادیث ۴۸ گانه موجود در نسخه خطی منسوب به اسناد شیخ طوسی داشت، که: آیا شیخ طوسی، احادیث کتاب‌های کنونی سلیم را دیده است؟ اگر ثابت شود که شیخ طوسی، نه شفاهاً و نه کتباً، مجموعه ۴۸ حدیث نسخه خطی مدل «الف» از کتاب‌های سلیم را (که اسناد وی بر سر آن است) در اختیار نداشته یا ندیده، به این معنا است که اسناد ابتدایی نسخه خطی سلیم جعلی است. برای بررسی این ادعا، مطالبی را به ترتیب ارائه می‌نماییم و در پایان نتیجه‌گیری لازم و مرتبط را مطرح خواهیم نمود.

۱. معرفی نسخه‌های خطی دارای سند طوسی و بررسی اصالت آن‌ها

ابتدا لازم است توجه کنیم که حدود پانزده نسخه، از ۴۹ نسخه خطی سلیم (و به عبارت دیگر،^۱ سی نسخه از ۶۴ نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم)، بدون سند هستند. جدای از این نسخه‌ها و نسخه‌های منسوب به شیخ طوسی، بقیه نسخه‌ها دارای سند حسن دینوری هستند. اکنون نه نسخه با اسناد منسوب به طوسی در دسترس است که دو نسخه مستقل آن مخدوش هستند؛ به این معنا که اسناد طوسی یا در حاشیه به صورت نونویس افزوده شده، و یا این‌که نسخه‌بردار، چند سند را در یک نسخه درج نموده است. به عبارت دیگر، نسخه از مدل یک گروه دیگر با اسناد خاص است که نسخه‌برداری متأخر، دلش خواسته که اسناد مدل گروه خطی دیگری را نیز به همراه سند اصلی نسخه درج نماید.

بنابراین، از نسخه‌های مدل گروه «الف» کتاب‌های منسوب به سلیم - که دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی هستند - اکنون فقط هفت نسخه خطی وجود دارد که در واقع همه آن‌ها از نسخه شیخ حرعاملی نسخه‌برداری شده‌اند و نسخه شیخ حر نیز از روی نسخه ۱۰۸۱ق، منسوب به حاشیه علامه مجلسی نگاشته شده است.

لازم است توجه کنیم که اسناد منسوب به طوسی در نسخه‌های خطی همسان نیستند و در نسخه‌ها خطی به چهار صورت درج شده است:

۱. دو سند منسوب به شیخ طوسی، بدون اسناد راویان تا شیخ طوسی (ر.ک: نسخه ۲ مرعشی به تاریخ ۱۰۸۱ق)،

۲. دو سند منسوب به شیخ طوسی، با اسناد راویان تا شیخ طوسی (ر.ک: نسخه ۱ حکیم، به تاریخ ۱۰۸۷ق)،

۳. اسناد منسوب به شیخ طوسی، به همراه اسناد محمد بن صبیح و حسن دینوری (ر.ک: نسخه ۴ ارموی در آستان قدس، به تاریخ ۱۳۴۶ق)،

۴. اسناد منسوب به شیخ طوسی، در حاشیه متن اصلی (ر.ک: نسخه ۲ حقوق تهران، به تاریخ ۱۳۲۰ق).

همچنین، نسخه ۱۰۸۱ق، اسناد نداشته یا اسنادش را تغییر داده‌اند؛ چون برگه اسناد در نسخه خطی، نونویس است و نسخه ۱۰۸۷ق، از روی نسخه قبلی نسخه‌برداری شده است.

۱. حدود پانزده نسخه خطی منسوب به سلیم، از نظر فیزیکی یک نسخه هستند، اما دارای دو مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم هستند؛ یعنی دو مدل کتاب سلیم، در یک نسخه پشت سر هم نسخه‌برداری شده‌اند.

به عبارت دیگر، اولین نسخه خطی غیر دستکاری شده (غیرنویس) که اسناد منسوب به شیخ طوسی بر آن نقش بسته، نسخه شیخ حرعاملی است که البته نسبت به نسخه دستکاری شده مادر خود (مرعشی، ۱۵۶۱۲)، درج راویان تا شیخ طوسی را اضافه دارد و چون خطاط آن فارسی زبان بوده است، نسخه مغلوپ است.

۲. بررسی نسبت سلیم به آثار شیخ طوسی

یکی از راه‌های تشخیص اصالت اسناد منسوب به شیخ طوسی بر نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، بررسی نسبت سلیم بن قیس به آثار شیخ طوسی است. پیش از بررسی، لازم است توجه کنیم که ما با دو دسته احادیث منسوب به سلیم رو به رو هستیم: یک. احادیث غالباً کوتاه و با محتوای اخلاقی و مناقبی که همگی از «عمر بن اذینه» نقل شده‌اند و در آثار حدیثی و... قرون نخستین، متفرق هستند؛ دو. احادیث بلند (تاریخی و مطاعنی) موجود در کتاب کنونی منسوب به سلیم که سند آن در تمامی نسخه‌های خطی، از معمر بن راشد است و نه از عمر بن اذینه (جز نسخه مجلسی و حرعاملی، که موضوع نوشتار حاضر هستند). در این میان، یک استثنا وجود دارد، و آن حدود پنج حدیث نعمانی در کتاب الغیبه است که این احادیث از عمر بن اذینه نیستند و از معمر بن راشد نقل شده‌اند. در نوشتار دیگری، درباره نونویس بودن این احادیث بر نسخه اصلی نعمانی سخن گفته‌ایم.^۱ نام سلیم، در آثار شیخ طوسی به دو صورت آمده است؛ یکم، به صورت ذکر حدیث، و دوم به عنوان شخصیت رجالی.

۲-۱. سلیم در آثار رجالی شیخ طوسی

در سه اثر رجالی شیخ طوسی، یعنی الفهرست، رجال الطوسی و اختیار معرفة الرجال، نام سلیم (بر اساس نسخه‌های موجود) آمده است.

شیخ طوسی، در رجال خود (الابواب)، در پنج موضع، از سلیم بن قیس نام برده و سلیم را از اصحاب امیرالمؤمنین علیه السلام و چهار امام بعدی ایشان ذکر نموده است^۲ و هیچ مطلب و توضیحی دیگری درباره سلیم وجود ندارد. نیز، بر اساس نسخه کنونی الفهرست، شیخ طوسی در مدخل سلیم بن قیس، فقط کنیه وی را به عنوان صاحب کتاب ذکر نموده و هیچ

۱. رک: دانشنامه سلیم بن قیس، ج ۴، فصل: نعمانی و سلیم.

۲. رجال الطوسی، ص ۶۶، ۹۴، ۱۰۱، ۱۱۴، ۱۳۶.

اطلاعات دیگری از وی ارائه نکرده است. البته شیخ پس از درج کنیه ابوالصادق برای سلیم، دو طریق خود به سلیم را نیز ذکر کرده است.^۱ همچنین، در شماره ۱۶۷ نسخه کنونی اختیار معرفه الرجال، از سلیم نام برده است.^۲

۲-۲. سلیم در آثار غیررجالی طوسی

این بررسی شامل دو وضعیت می شود: یک. احادیث سلیم به نقل از سلیم در آثار شیخ طوسی، دو. احادیث سلیم به نقل از غیر سلیم در آثار شیخ طوسی (منظور احادیثی است که ممکن است از نظر متن با احادیث سلیم مطابقت داشته باشند، ولی این احادیث از طریق سلیم در آثار شیخ طوسی نقل نشده اند).

۲-۲-۱. احادیث سلیم به نقل از سلیم، در آثار شیخ طوسی

در کل آثار شیخ طوسی، کلاً هشت یا نه حدیث به نقل از سلیم یافت می شود. این روایات و احادیث منقول از سلیم بن قیس در کتاب های: تهذیب الاحکام، الغیبة، الامالی، الفهرست و رجال الکشی، از آثار شیخ طوسی موجود هستند.^۳

اگر از این احادیث، احادیث تکراری را حذف کنیم،^۴ فقط هفت حدیث باقی می ماند. موضوعات این احادیث غیرتکراری عبارت اند از: ۱. خمس و ذی القربی، ۲. وصیت اخلاقی (سه حدیث)، ۳. ظلم قریش به حضرت امیرالمؤمنین (ع)، ۴. اُولیِّ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ، ۵. اختلاف در تفسیر قرآن و حدیث.

۲-۲-۲. احادیث سلیم به نقل از غیر سلیم، در آثار شیخ طوسی

محقق کتاب سه جلدی سلیم، برای مصادر مستدرکات احادیث کتاب سلیم^۵ - که از طریق غیر سلیم در آثار شیخ طوسی موجود هستند - سه مورد را ذکر نموده است.^۶

۱. الفهرست، ص ۸۱.

۲. اختیار معرفه الرجال، ص ۳۲۱ و ۳۲۲.

۳. تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۱۲۶؛ ج ۹، ص ۱۷۶؛ ج ۶، ص ۳۲۸؛ الغیبة، ص ۱۳۷ و ۱۹۳ و ۱۹۴، ۳۳۴؛ الامالی، ص ۶۲۲؛ اختیار معرفه الرجال، ص ۱۰۴.

۴. روایت مورد ۴، خلاصه همان مورد ۲ تهذیب الاحکام (ج ۹، ص ۱۷۶) است. روایت مورد ۸، همان روایت ۱۷ است. و مورد روایت ۱۳، بخشی از همان روایت شماره ۴ (الغیبة، ص ۱۹۴) است.

۵. منظور احادیثی است که در نسخه های خطی کتاب های منسوب به سلیم وجود ندارند (احادیث شماره ۷۱ تا ۹۹ طبق چاپ جدید سلیم)؛ اما این احادیث به نقل از سلیم هستند و جناب آقای انصاری آن ها را از منابع متفرق جمع آوری نموده و به انتهای متن کتاب سلیم افزوده است.

۶. ۱. حدیث ۷۵ چاپی: الامالی، ج ۱، ص ۵۹ و ۳۵۹؛ ج ۲، ص ۹۶ و ۱۲۷ و ۲۴۷ و ۳۴۳. ۲. حدیث ۷۶ چاپی: الامالی، ج ۲، ص ۱۷۱ و ۱۷۸. ۳. حدیث ۹۳ چاپی: الامالی، ج ۲، ص ۱۷۴، مجلس ۳.

۳. احادیث کتاب‌های کنونی سلیم در آثار شیخ طوسی

این بررسی شامل دو وضعیت می‌شود: یک. احادیث کتاب‌های سلیم به نقل از سلیم در آثار شیخ طوسی، دو. احادیث کتاب‌های سلیم به نقل از غیر سلیم در آثار شیخ طوسی. برای توجه و دقت بیشتر، هر کدام را جداگانه مورد بررسی قرار می‌دهیم: از مجموع هفتاد حدیث موجود در چند مدل نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم، تنها شش حدیث قابل مقایسه با احادیث کتاب سلیم هستند.

نام کتاب	تعداد حدیث از سلیم	شماره حدیث مقابل در کتاب سلیم
۱ تهذیب الاحکام	۲	۱۸ (دو بار)، ۶۹
۲ الغیبة	۳	۶۱، ۴۲ (دو بار)، ۶۹
۳ إختیار معرفة الرجال	۱	۱۰

از این شش حدیث که ادعا شده با پنج حدیث کتاب‌های کنونی سلیم همخوانی دارد نیز، فقط دو حدیث کوتاه چند خطی، با چند خط از احادیث ده‌ها صفحه‌ای سلیم، از نظر مضمون، همخوانی اندک دارند و تنها یک حدیث کتاب سلیم (یعنی حدیث محاجه با معاویه)، با یک حدیث از احادیث آثار شیخ طوسی (با تفاوت‌هایی در عبارات) هم‌خوانی دارد؛ هر چند که آن نیز بخش کمی از حدیث بلند موجود در کتاب کنونی سلیم است. همچنین محقق کتاب سلیم، این احادیث منقول از غیر سلیم را - که متن آن ادعا شده مطابق با احادیث کتاب کنونی سلیم است - در آثار شیخ طوسی یافته‌اند که همه آن‌ها در کتاب الامالی ارجاع‌دهی شده‌اند،^۱ اما این احادیث الامالی شیخ طوسی، از نظر حجم و متن با هم متفاوت‌اند و احادیث الامالی کوتاه و احادیث کتاب منسوب به سلیم بلند هستند و محتوای احادیث نیز، جز در برخی مواقع، با یکدیگر هماهنگ و یکسان نیستند.

۴. ارزیابی احادیث سلیم و کتاب سلیم در آثار شیخ طوسی

برای بررسی و تطبیق احادیث کتاب کنونی سلیم، به مصادر احادیث کتاب سلیم در

۱. ۱. حدیث ۱ چاپی: الامالی، ج ۱، ص ۱۵۴؛ ج ۲، ص ۲۱۹؛ ۲. حدیث ۹ چاپی: الامالی، ج ۱، ص ۳۵، ۳؛ حدیث ۱۸ چاپی: الامالی، ج ۱، ص ۱۱۷ و ۲۳۶؛ ۴. حدیث ۲۱ چاپی: الامالی، ج ۲، ص ۲۰۶؛ ۵. حدیث ۲۴ چاپی: الامالی، ج ۲، ص ۱۸ و ۳۰؛ ۶. حدیث ۳۱ چاپی: الامالی، ج ۲، ص ۱۳۶؛ ۷. حدیث ۳۲ چاپی: الامالی، ج ۲، ص ۱۳۷؛ ۸. حدیث ۴۰ چاپی: الامالی، ص ۸۵؛ ۹. حدیث ۴۱ چاپی: بدون ارجاع؛ ۱۰. حدیث ۶۳ چاپی: الامالی، ج ۱، ص ۸۳؛ ۱۱. حدیث ۶۴ چاپی: الامالی، ج ۲، ص ۱۳۷.

تحقیق جناب آقای انصاری مراجعه می‌کنیم؛ چرا که ایشان بیشترین سعی را در اعتباربخشی و مستندسازی احادیث کتاب داشته‌اند و تلاش ایشان، می‌تواند مبنای این بررسی قرار گیرد. شش حدیث از کتاب کنونی سلیم، توسط محقق کتاب سلیم، به کتاب‌های تهذیب الاحکام، الغیبة و اختیار معرفة الرجال طوسی مستندسازی شده که عبارت‌اند از:

۱. محقق کتاب سلیم، حدیث ۱۸ را به کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی ارجاع داده‌اند.^۱ حدیث هجدهم در کتاب سلیم، چهار صفحه است، اما دو حدیث ذکر شده در تهذیب الاحکام، در ارجاع اول، پنج خط و در ارجاع دوم سه خط است. مضمون این پنج خط و آن سه خط، با تفاوت‌هایی در عبارات، با مضمون چند خط از ابتدا و انتهای حدیث چهار صفحه‌ای کتاب سلیم همخوانی دارد. البته، اسناد حدیث اول و دوم در تهذیب الاحکام، با اسناد نسخه خطی کتاب سلیم منسوب به شیخ طوسی، همخوانی ندارد.
۲. محقق کتاب سلیم، حدیث ۶۹ از کتاب سلیم را به کتاب تهذیب الاحکام طوسی ارجاع داده‌اند.^۲ حدیث ۶۱ در کتاب کنونی چاپی سلیم، به نقل از نسخه خطی ج - که کلاً اسناد ندارد - آمده است. این نسخه، ۲۲ حدیث اضافه از نسخ‌های خطی الف، ب و د دارد؛ یعنی حدیث ۶۹ در سه مدل از نسخه‌های خطی سلیم - که نسخه منسوب به شیخ طوسی نیز در آن است - وجود ندارد. همچنین، در انتهای متن حدیث ۶۹ از نسخه خطی ج، دو خط کمتر از متن حدیث در تهذیب الاحکام دارد. بخشی کمی از این حدیث تهذیب الاحکام، با اسناد متفاوت از تهذیب الاحکام، در کتاب الغیبة طوسی نیز آمده است.
۳. همچنین، محقق کتاب سلیم، حدیث ۴۲ از کتاب سلیم را به کتاب الغیبة ارجاع داده‌اند.^۳ حجم حدیث چهل و دوم در کتاب کنونی سلیم، حدود ۱۲،۵ صفحه است؛ اما در ارجاع الغیبة شیخ طوسی، حدیثی ده خطی وجود دارد که با تفاوت‌هایی شبیه چند خط حدیث کتاب سلیم است. همچنین، برخی از اسامی افراد حاضر در جلسه محاجه متفاوت هستند. همچنین، این چند خط حدیث الغیبة، در چند کتاب حدیثی قدیمی‌تر وجود دارد.^۴

۱. تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۲۶، ح ۳۶۲؛ نیز: ج ۶، ص ۳۲۸، ح ۹۰۶.

۲. تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۷۶، ح ۷۱۴.

۳. الغیبة طوسی، ص ۹۱.

۴. در عیون اخبار الرضا، ص ۵۲، ح ۸؛ نیز در کمال الدین، ج ۱، ص ۲۷۰، ح ۱۵؛ نیز در النخصال، ص ۴۷۷، باب ۱۲، ح ۴۱ وجود دارد؛ و نیز در کتاب الکافی، ج ۱، ص ۵۲۹، ح ۴؛ الغیبة نعمانی، ص ۹۵، نیز، با تفاوت جزئی، وجود دارد.

۴. محقق کتاب سلیم، حدیث ۶۱ از کتاب سلیم را به دو حدیث از کتاب الغیبة طوسی ارجاع داده‌اند.^۱ حجم این حدیث در کتاب سلیم، حدود پنج صفحه است، اما در دو ارجاع الغیبة حدیثی سه خطی وجود دارد که با تفاوت‌هایی، شبیه چند خط حدیث کتاب سلیم است. حدیث ۶۱ در کتاب کنونی چاپی سلیم، به نقل از نسخه خطی ج - که کلاً اسناد ندارد - آمده است. اشاره شد که این نسخه، ۲۲ حدیث اضافه بر نسخ‌های خطی الف، ب و د دارد؛ یعنی حدیث ۶۱ در سه مدل از نسخه‌های خطی سلیم - که نسخه منسوب به شیخ طوسی نیز (که اسناد ابتدایی کتاب دارد) جزء آن است - وجود ندارد. همچنین، دو حدیث فوق‌الذکر در کتاب الغیبة طوسی کنونی، یکی با اسناد ناقص و دیگری بدون اسناد است.

۵. نیز محقق کتاب سلیم، حدیث ۶۹ از کتاب سلیم را به کتاب الغیبة ارجاع داده‌اند.^۲ حدیث ۶۹ به نقل از نسخه خطی ج - که کلاً اسناد ندارد - آمده است. بنابراین، این حدیث در نسخه خطی سلیم منسوب به شیخ طوسی وجود ندارد. حدیث ۶۹ در کتاب کنونی چاپی سلیم، چهار صفحه است که ده خط آن با این حدیث کتاب الغیبة طوسی، با تفاوت‌هایی در عبارت، همخوانی دارد.

۶. و در آخر، محقق کتاب سلیم، حدیث ده از کتاب سلیم را به کتاب اختیار معرفة الرجال، ارجاع داده‌اند.^۳ حدیث دهم در کتاب سلیم، حداقل ده صفحه است. که حدود پنج خط آن با مطلب رجال الکشی همخوانی مضمونی دارد. مطلب ذیل نام سلیم در اختیار معرفة الرجال، حدود نیم صفحه است که شامل سه قسمت می‌شود: قسمت اول، مطلبی دو خطی به نقل از ابان است که در حدیث ده سلیم وجود ندارد و مربوط به مطلبی از اواسط و انتهای تاریخچه سرآغاز کتاب سلیم است؛ قسمت دوم، مطلبی سه خطی به نقل از سلیم است که با قسمت اول و سوم نامربوط است. این سه خط قسمت دوم، با چند خط از اوایل حدیث ده کتاب سلیم مطابق است.^۴

اما قسمت سوم ذیل اختیار معرفة الرجال، مطلبی سه خطی به نقل از ابان است که آن نیز

۱. الغیبة طوسی، ص ۱۱۷ و ۲۰۳.

۲. الغیبة طوسی، ص ۱۱۷.

۳. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۲۱، عنوان ۱۶۷.

۴. مضمون این قسمت حدیث که بیان شد، در المسترشده، ج ۱، ص ۲۳۱؛ تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۴؛ ج ۱، ص ۲۵۳؛ الکافی، ج ۱، ص ۶۲؛ ج ۱؛ کتاب الغیبة نعمانی، ص ۷۵؛ کمال‌الدین، ص ۲۸۴؛ الخصال، باب ۴، ح ۱۳۱، ص ۲۵۵؛ الاعتقادات صدوق، ص ۱۱۸ آمده است و چهار خط از این بخش حدیث در بصائر الدرجات، ص ۱۹۸، ح ۳ نیز آمده است.

با سه خط از اواسط حدیث ده کتاب سلیم، همخوانی مضمونی دارد.

جدای از مطالبی که گذشت، چند نکته مهم قابل توجه است که:

۱. برخی از چند حدیث سلیم موجود در آثار طوسی، در نسخه خطی کتاب سلیم منسوب به طوسی وجود ندارد؛ همانند حدیث ۶۱، ۶۹ (و نیز حدیث ۹۰ از نسخه چاپی). به عبارت دیگر، از هفت حدیثی که به نقل از سلیم در کل آثار شیخ طوسی وجود دارد، حداقل دو حدیث آن در نسخه خطی منسوب به اسناد شیخ طوسی وجود ندارند.
۲. حدیث ۹ (مطابق چاپی سلیم) - که در الامالی به غیر از سلیم نقل شده است - در سه مدل از نسخه‌های خطی سلیم وجود ندارد.
۳. هیچ کدام از احادیث باقی مانده منقول از سلیم در آثار شیخ طوسی، تطابق کامل و دقیقی با نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی ندارند.
۴. وضعیت احادیث ۱۰، ۱۸، ۴۲، ۶۱، ۶۹ از چاپ کنونی سلیم، در نسخه‌های خطی سلیم، یکسان نیست.

اختلاف احادیث ذکر شده در مدل‌های مختلف کتاب‌های منسوب به سلیم

مشترک	مدل ۱	مدل ۲	مدل ۳	مدل ۴	مدل ۵	مدل ۷	مدل ۸
	گروه ج	گروه ج	گروه ب	گروه ب	گروه ب	گروه الف	انصاری
هیچ	ندارد	ندارد	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
هیچ	ندارد	ندارد	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸
هیچ	ندارد	۴۲	ندارد	۴۲	۴۲	۴۲	۴۲
هیچ	ندارد	۶۱	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	۶۱
هیچ	۶۹	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	۶۹

۵. بررسی نسبت کتاب سلیم به منابع شیخ طوسی

چون قصد داریم نسبت احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را با منابع شیخ طوسی بررسی کنیم، به بررسی تمامی کتب تاریخی و کلامی قرن اول تا پنجم شیعه - که قبل از شیخ طوسی یا در دوران شیخ تألیف شده‌اند - به عنوان کتب نخستین و عنوان کلی «منابع شیخ طوسی» می‌پردازیم؛ یعنی حتی کتاب‌هایی را که ممکن است اساساً جزء منابع آثار شیخ طوسی واقع نشده باشند، به عنوان مخاطب بررسی آماری خود قرار دادیم. از دو قرن اول، کتابی باقی نمانده است (البته با فرض استثنای کتاب سلیم). بنابراین

بررسی حاضر، شامل کتاب‌های سه قرن سوم، چهارم و پنجم هجری هستند. در این سه قرن، حدود شصت عنوان کتاب تاریخی و کلامی از مؤلفان شیعه (یا حداقل منسوب به شیعه) برجای مانده است.

با بررسی متن این آثار در می‌یابیم، با این‌که کتاب‌های تاریخی و کلامی قرن اول تا پنجم، مشابهت‌های زیادی در برخی موضوعات با احادیث کتاب‌های کنونی سلیم دارند؛ اما:

۱. هیچ نقلی از کتاب سلیم در قرن اول تا پنجم دیده نمی‌شود؛
 ۲. در آثار قرن سوم، دو اشاره به کتاب سلیم،^۱ و دو اشاره به شخص سلیم^۲ وجود دارد. طبق شواهدی،^۳ این اشارات، همگی یا جعلی هستند یا با حسن ظن، جزء حواشی کتب بوده‌اند که در نسخه برداری به متن کتاب‌ها افزوده شده‌اند.
 ۳. در این کتاب‌ها جز چند مورد بسیار اندک، نقل و مطلب قابل توجهی از شخص سلیم، و احادیث سلیم (که بخشی کم از آن، در کتاب‌های کنونی سلیم ثبت است) وجود ندارد؛ حتی برخی از احادیث این کتاب‌ها، مشابهت متنی نیز با احادیث کتاب‌های کنونی سلیم دارند، اما از اشخاص دیگری نقل شده‌اند، ولی از احادیث کتاب سلیم نقل نشده‌اند؛ حتی به نظر می‌رسد که شاید «برداشت معکوس» از این کتاب‌ها در کتاب‌های سلیم رخ داده باشد.
- از جهات و جنبه‌های مختلفی می‌توان نتایج بررسی‌های کتاب‌هایی را که گذشت مورد نظر قرار داد. در اینجا برخی از آن‌ها را عنوان می‌کنیم:

۱. از ۵۷ عنوان کتاب‌های تا قرن پنجم که (با موضوع کلامی و تاریخی از مؤلفان شیعه) بررسی شد، تنها در چهارده عنوان (کتاب اصلی یا بازسازی شده)، نقلی از سلیم بن قیس وجود داشت؛ یعنی: الغارات، بصائر الدرجات، المسترشد، المناقب، الإمامة و التبصرة، فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام، الغيبة، شرح الأخبار، الاعتقادات، کمال الدین، کفایة الاثر، مائة منقبة، الشافی، تقریب المعارف و عیون المعجزات.^۴

بنابراین، حدود ۳۶ حدیث تکراری (با احتساب حدیث سلیم شامی و سلیم تنها) و غیرتکراری از چهارده عنوان کتاب قرن سوم و چهارم و پنجم، نقلی از سلیم دارند که

۱. رک: التنبیه و الاشراف، ص ۱۹۸ و ۱۹۹؛ الغیبه نعمانی، ص ۱۰۱.

۲. الاختصاص، ص ۳ و ۷ و ۸.

۳. در این باره، رک: مقاله «نعمانی و سلیم».

۴. یک حدیث نیز از سلیم شامی در کتاب بصائر و اختصاص (احتمالاً به نقل از بصائر) وجود دارد که متن حدیث، شباهت به برخی احادیث سلیم بن قیس دارد، اما اسناد حدیث متفاوت از اسناد دیگر سلیم بن قیس است.

اسنادشان، متفاوت از اسناد کتاب کنونی سلیم است؛ و ۴۳ عنوان کتاب، هیچ حدیث یا اشاره‌ای به سلیم و کتاب او نداشته‌اند.

۲. همچنین، از مجموع ۳۹ احادیث منقول از سلیم، در این پانزده عنوان کتاب کلامی و تاریخی شیعه قرن سوم تا پنجم و مرتبط با موضوع کتاب سلیم، مجموعاً فقط حدود ۲۱ حدیث غیرتکراری از قرن سوم تا پنجم وجود دارد که اکثر آن‌ها ارتباطی موضوعی با کتاب سلیم ندارند.

با ذکر چند مقدمه، به نتیجه‌گیری درباره نسبت کتاب منسوب به سلیم و کتاب‌های تاریخی، کلامی و مناقبی قدما می‌پردازیم. از دو حال خارج نیست: یا کتاب منسوب به سلیم (که اکنون موجود است) در دسترس علمای پیشین بوده است یا در دسترس نبوده است. اگر در دسترس علما نبوده، دست‌کم دو حالت متصور است: یا این کتاب در گوشه‌ای افتاده بوده و بعدها (مثلاً قرن هفتم به بعد) هویدا و پیدا شده است؛ یا این کتاب موجود منسوب به سلیم، اساساً جعلی است و از سلیم نیست و در قرون بعد (مثلاً قرن هفتم به بعد) تدوین و نگارش شده است. اگر کتاب منسوب به سلیم، در دسترس علما بوده است، با توجه به عدم استفاده از مطالب آن در تألیف کتب مرتبط با موضوعات آن، حداقل دو حالت متصور است:

۱. یا کتاب و مطالب آن را جعلی و نیز غیر معتبر می‌دانستند؛

۲. یا مطالب را معتبر دانسته، ولی به لحاظ جو حاکم و اختناق جامعه، تقیه کرده و از مطالب آن استفاده نکرده‌اند. این فرض باطل است؛ چون بسیاری از مطالبی که مؤلفین کتب تاریخی و کلامی و مناقبی بررسی کرده‌اند، مطالبی مشابه کتاب سلیم، اما متفاوت از آن داشته‌اند؛ به این معنا که روشن است نگارش این کتاب‌ها در حالت تقیه نبوده است.

همچنین آثار مورد بررسی قرار گرفته قدما، دو دسته هستند:

۱. آثاری که منطقی می‌نماید که حدیث یا نقل و اشاره‌ای به سلیم نداشته باشند؛ مثلاً به علت اختصار و یا سبک اختصاصی مؤلف.

۲. آثاری که طبق قاعده و معمول، باید یا حداقل می‌توانسته‌اند از سلیم و کتاب موجود منسوب به وی نقل و استفاده نمایند.

با توجه به مورد دوم، به نظر می‌رسد که کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم (چند مدل نسخه خطی) و احادیث موجود در این کتاب‌ها - که درباره تاریخ، کلام و امامت و مناقب

مطاعن هستند - مورد توجه مؤلفین قرن سوم تا پنجم نبوده‌اند؛ به این معنا که با وجود مطالب مشابه و مرتبط، از کتاب سلیم استفاده نکرده‌اند. این بدان معنا است که یا کتاب سلیم در آن دوران وجود خارجی نداشته و یا در دسترس این مؤلفین نبوده است و یا حداقل، احادیث کتاب سلیم برای این مؤلفین معتبر نبوده‌اند.

۶. بررسی روش و مذهب شیخ طوسی

شیخ طوسی، بزرگ طائفه شیعیان است؛ اما روش زندگی و سبک آثار وی به گونه‌ای است که چند تن از اهل سنت با تعابیر گوناگون، شیخ را به مذهب «شافعی» نسبت داده‌اند یا حداقل وی را ابتدائاً شافعی دانسته‌اند. نخستین مدعی این امر، احتمالاً «سبکی» است که در طبقات الشافعی می‌نویسد^۱ و همچنین، سیوطی در طبقات المفسرین می‌گوید^۲ و حاجی خلیفه نیز در کشف الظنون به این مطلب تصریح نموده است.^۳

اما شیخ طوسی چه ویژگی‌هایی داشته است که برخی حتی خیال نموده‌اند وی شیعه نیست و یا نبوده است؟ برخی از آن‌ها، ممکن است موارد زیر باشند:

۱. برخی از اساتید^۴ و نیز بسیاری از شاگردان^۵ شیخ طوسی، سنی مذهب‌اند؛
۲. شیخ طوسی به وفور نقل و استفاده از آثار اهل سنت داشته است. در فقه مقارن هم اولین کتاب جدی، کتاب الخلاف شیخ طوسی است که در آن فتاوی هر چهار مذهب اهل سنت و فتاوی مذهب جعفری در کنار هم آمده است. شیخ نگاه ویژه‌ای به مذهب شافعی دارد؛ به طوری که هم فتاوی شافعی اول و هم شافعی دوم را می‌آورد و از آثار و روایات مختلف شافعی، یاد می‌کند؛ به طوری که شاید صفحه‌ای نباشد که نامی از کتب شافعیان در آن نیامده باشد. در این اثر و نیز اثر دیگر وی، یعنی المبسوط، رواج دادن فقه تفریعی و اجتهاد بین شیعه به روش معمول اهل سنت و اقتباس از عبارات علمای عامه، به ویژه شافعی در کتب خود، کاملاً روشن است.

در تفسیر التبیان، از تفاسیر اهل سنت و آرای معروفان آن‌ها بسیار زیاد نقل شده است؛ به

۱. طبقات الشافعیة، ج ۴، ص ۱۲۶.

۲. طبقات المفسرین، ص ۸۰.

۳. طبقات الشافعیة، ج ۳، ص ۵۱.

۴. به عنوان نمونه رک: «جایگاه علمی و اجتماعی ابن منخلد از اساتید سنی مذهب شیخ طوسی».

۵. رک: النهایه، ص ۳۶-۳۹.

طوری که اخباری‌ها به شیخ طوسی انتقاد کردند که چرا حرف‌های ابن عباس و ابن مسعود و قتاده و... را در کنار امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام قرار داده‌ای؟

در کلام نیز، میانه‌روی و رعایت اعتدال و انصاف شیخ طوسی در بحث‌های کلامی و نقل آرای علمای همه مذاهب اسلامی در آثار خود کاملاً مشهود است.

۳. محل زندگی شیخ نیز، اقتضای فعالیت‌های تفرقه برانگیز نبوده است؛ چرا که ایشان در بغداد زندگی می‌کرده؛ بغدادی که اکثراً از اهل سنت بوده‌اند.

۴. شیخ طوسی در مسأله برائت نیز کار را به جایی رسانده که برخی اصحاب تراجم علما از اهل سنت، شیخ طوسی را شافعی شمرده‌اند و این نشانه آن است که ایشان رعایت جهات را می‌نموده^۱ و در این مسأله، فراتر از شیخ مفید گام برداشته است.^۲

محمد ابوزهره - که یکی از نویسندگان معروف اهل سنت مصر است - مقاله‌ای در رساله الاسلام دارالتقریب نوشته و در آنجا می‌گوید که در شیعه هیچ کس، مانند شیخ طوسی، تقریبی نبوده است.^۳

۷. بررسی اسناد و طرق شیخ طوسی

مهم‌ترین ارزش‌گذاری احادیث، پی بردن به صحت و واقعیت صدور خبر از ناقل اولیه است که ارزیابی علمی اسناد و طرق، به آن وابسته است. مؤلفان و نویسندگان کتب حدیثی، با توجه به این اهمیت، روش نقل سند حدیث را در پیش گرفته‌اند.

در این میان، شیخ طوسی در قرن پنجم، جهت اختصار متن کتب، به حذف اوایل برخی اسناد خود اقدام نموده و اخبار و احادیث خود را به صورت مرسل نقل نموده است؛ ولی جهت دفع عیب ارسال، واسطه‌های روایان محذوف خود را، در آخر برخی کتب تألیفی خود، تحت عنوان المشیخه آورده است.

همچنین، شیخ در کتاب الفهرست، به صورت یکجا، سند و طریق خود را به روایان و مصنفات شیعه ذکر نموده است؛ به این معنا که مثلاً شیخ، وقتی بعضی طرق خود را در خاتمه کتاب تهذیب الاحکام بیان می‌کند، تفصیل طرق روایان و کتاب‌ها را به الفهرست ارجاع داده است.^۴

۱. شش مقاله، ص ۲۲۵.

۲. «تقریب مذاهب اسلامی به مثابه جنبشی اصلاحی».

۳. پیشینه تقریب، ص ۲۸.

۴. تهذیب الاحکام، ج ۱۰، ص ۸۶.

البته شیوه عمومی شیخ در الفهرست این گونه است که غالباً در معرفی راویان و عنوان مؤلفان شیعه، به ذکر کمترین اطلاعات درباره آن‌ها اکتفا نموده است. همچنین، در برخی موارد، ضمن معرفی آثار مؤلفان، اسناد و طریق خود را به این آثار بیان نموده است و گاهی طرق متعددی را به کتاب‌ها ذکر کرده است.

با ذکر این مقدمات، اکنون به مطالبی در طرق طوسی به سلیم می‌پردازیم:

نقل قول احادیث و اخبار، در گذشته با دوروش شفاهی و کتبی صورت می‌گرفته است. همچنین می‌دانیم که کل نقل قول‌های منتهی به سلیم، در تمامی آثار مفصل و موجود شیخ طوسی، هشت یا نه خبر است که برخی از آن‌ها نیز تکراری هستند. فعلاً اطلاعی نداریم که این تعداد محدود نقل قول شیخ از سلیم به صورت کتبی بوده‌اند یا شفاهی، اما می‌دانیم که طرق اتصال شیخ به سلیم، برای ابراز این نقل قول‌ها متفاوت هستند.

شیخ طوسی در الفهرست،^۱ دو طریق ضعیف^۲ به سلیم را به عنوان طرق خود به سلیم بن قیس درج نموده است؛ اما با بررسی احادیث و اخبار موجود در آثار طوسی درمی‌یابیم که اخبار منقول یا مرتبط با سلیم، از چهارده طریق در آثار طوسی ذکر شده‌اند (که در جدول بعد، ملاحظه کنید). این طرق (همراه با دو طریق موجود بر نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی) عبارت‌اند از:

دو طریق در کتاب اختیار معرفة الرجال، سه طریق در کتاب تهذیب الاحکام، یک طریق در کتاب الامالی، دو طریق در کتاب الفهرست، چهار طریق در کتاب الغیبة و دو طریق اسناد نسخه خطی منسوب به طوسی.

اسنادی که ذکر می‌شود، شامل: یک طریق در الفهرست، دو طریق ادعایی در نسخ خطی منسوب به سلیم است (که یکی از طرق، همان طریق الفهرست است و دیگری طریقی است که در هیچ یک از اسناد سلیم در آثار طوسی و غیر طوسی یافت نشد) و یازده طریق نیز، اسناد مربوط به احادیث است که مربوط به ده حدیث می‌گردد؛ اما اگر طرق یکسان و نیز طرق بی‌اسناد را از احادیث و اخبار منقول از سلیم (موجود در آثار طوسی) حذف کنیم، جمعاً هشت طریق اتصال به سلیم، در آثار طوسی وجود دارد که با درج در جدول ملاحظه می‌نمایید.

۱. الفهرست، ص ۱۴۳.

۲. رک: جامع الرواه، ج ۲، ص ۴۹۶؛ معجم رجال الحدیث، ج ۹، ص ۲۳۷.

۷۶ قمری	۱۳۸ قمری	۱۵۰ قمری	۱۷۵ قمری	۲۰۰ قمری	۲۵۰ قمری	۳۰۰ قمری	۳۳۰ قمری	۳۳۵ قمری	۴۰۰ قمری	۴۶۰ قمری
سلیم بن قیس	ابان بن ابی عیاش	عمر بن اذینه (۱۳۸)	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷م)	محمد بن الحسن بن ابی الخطاب احمد بن محمد بن عیسی ام ولد ۱۷۴	عبدالله بن جعفر الحمیری (۲۷۰)	علی بن همام بن سهیل (۳۳۶م)	أبو محمد هارون بن موسی التلمیذی (۳۸۵م)	أبو عبد الله بن الفضالی (۴۱۱م)	خطی کتاب سلیم منسوب به طوسی
سلیم بن قیس	؟	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷م)	محمد بن الحسن (۲۶۲م)	؟	عبدالله بن محمد مطلق (ابن شیبانی)	ابی الفضل شیبانی (۳۸۷م)	جماعة	الغیبة (۱)
سلیم بن قیس	ابان بن ابی عیاش	عمر بن اذینه (۱۳۸)	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷م)	أحمد بن محمد (۲۷۴م)	محمد بن یحیی (۵)	عبد الزاق بن سلیمان بن غالب الآذبی (۳۲۹م)	محمد بن یعقوب (۳۲۹م)	جماعة عن عدة من اصحابنا	الغیبة (۲)
سلیم بن قیس	ابان بن ابی عیاش	عمر بن اذینه (۱۳۸)	؟	حماد بن عیسی القریق (۲۰۹م)	الفضل بن الفضل بن رماله الأشعری (۲۵۴م)	؟	عبد الزاق بن سلیمان بن غالب الآذبی (۳۲۹م)	ابی الفضل (۳۸۷م)	جماعة عن	الغیبة (۳)
سلیم بن قیس	ابان بن ابی عیاش	عمر بن اذینه (۱۳۸)	؟	حماد بن عیسی (۲۰۹م)	محمد بن اسماعیل الزعفرانی (۲)	علی بن فضال (۲۳۲م)	محمد بن عمر کتبی (۳۴۰)	-	-	التهذیب (۱)
سلیم بن قیس	ابان بن ابی عیاش	عمر بن اذینه (۱۳۸)	؟	اسحاق بن ابراهیم (۱)	الحسن بن علی بن کيسان (۴)	محمد بن الحسن البرائی (۵)	محمد بن عمر کتبی (۳۴۰)	؟	؟	رجال کتبی
سلیم بن قیس	ابان بن ابی عیاش	؟	؟	حماد بن عیسی عثمان بن عیسی (۲۰۳)	محمد بن علی الصیرفی (۴)	محمد بن ابی القاسم ماجلویه (۵)	محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۳۳م)	؟	ابن ابی جید (۳۰۸)	قول طریق (التهذیب (۲) و (۳) از سلیم الغیبة
سلیم بن قیس	؟	؟	؟	؟	محمد بن عبدالله بن زوزة (۵)	علی بن الحسن بن فضال (۲۳۲م)	ابن ابی الزبیر القرشی (۳۳۸م)	؟	احمد بن عبدون (۴۲۲م)	الغیبة (۴)

سلیم

۸. دلایلی که نشان می‌دهد طوسی کتاب کنونی سلیم را در اختیار نداشته

با روش‌های گوناگون و جهات مختلفی می‌توان بررسی نمود که آیا شیخ طوسی، کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را در اختیار داشته یا نداشته است. اکنون در صدد طرح راه‌های بررسی این مسأله نیستیم. در این جا فقط با اتکا به برخی از موضوعاتی که کلیات آن‌ها در مطالب قبل گذشت و به صورت خلاصه می‌خواهیم دلایل و شواهدی را ذکر کنیم که این شواهد نشان می‌دهند، شیخ طوسی کتاب‌های کنونی سلیم را ندیده و در اختیار نداشته است تا به واسطه آن، سند منسوب به وی بر نسخه خطی سلیم معتبر و صحیح باشد؛ هر چند که این دلایل، حداقل شواهد برای مدعا خواهد بود و می‌توان دلایل بیشتری را در ابعاد مختلف، کشف و مطرح نمود. برای این منظور، با ذکر چندین دلیل موجه، به این مقصود نایل می‌شویم. برای توجه بهتر و دقیق‌تر، این دلایل را در دو عنوان دلایل شکل و دلایل غیرشکلی دسته‌بندی نمودیم که عبارت‌اند از:

۸-۱. دلایل شکلی

۸-۱-۱. خبر واحد بودن اسناد منسوب به طوسی

مهم‌ترین مشکل اسناد منسوب به طوسی، نسخه واحد یا خبر واحد بودن آن است. اکنون جز یک نسخه خطی کتابخانه آیه الله مرعشی^۱ هیچ دلیلی بر وجود این اسناد منسوب به شیخ طوسی در دست نداریم؛ به این معنا که یک خبر واحد، با فاصله ششصد سال از زمان حیات مؤلف ادعا دارد که نسخه‌ای از یکی از مدل‌های کتاب سلیم، منسوب به شیخ طوسی است.

۸-۱-۲. عدم نسخه برداری از نسخه منسوب به طوسی

با این‌که شیخ طوسی، شخصیت علمی و اسنادی قابل توجه و مهم داشته است، اما از نسخه منسوب به وی، در چندین قرن پس از او، یعنی تا قرن یازدهم هجری، نسخه برداری نشده است؛ یا نسخه برداری قابل توجه‌ای نشده است. بنابراین، عدم نسخه برداری از کتاب سلیم با اسناد منسوب به شیخ طوسی، خود دلیل مناسبی بر جعلی بودن آن خواهد بود.

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی، ج ۳۹، شماره ردیف ۶۳۵، شماره نسخه ۱۵۶۱۲.

اکنون از نسخه مدل «ب» - که تا حدود سال ۳۳۴ق، راوی ندارد - بیشترین نسخه خطی، یعنی حدود شانزده نسخه باقی مانده است.

۳-۱-۸. اسناد منسوب به طوسی، نسخه خطی قدیمی ندارند

الف. نسخه خطی اول؛ یعنی نسخه موجود در کتابخانه مرعشی با شماره ۱۵۶۱۲ و تاریخ ۱۰۸۱ق، است.

ب. نسخه خطی دوم؛ یعنی نسخه موجود در کتابخانه حکیم عراق با شماره ۳۱۶/۶ و تاریخ ۱۰۸۷ق، است.

۴-۱-۸. اسناد منسوب به طوسی در نسخه‌های خطی، همسان نیستند

کم‌ترین تعداد نسخه‌های خطی موجود سلیم، یعنی حدود هشت نسخه، از ۴۹ نسخه، دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی هستند. البته دو نسخه نیز سند منسوب به طوسی را به شکلی خاص دارند؛ یعنی، آن هشت نسخه، اسناد منسوب به طوسی را به صورت تک و در اصل متن کتاب دارند؛ اما نسخه ارموی (۴ آستان قدس) سند منسوب به طوسی را با اسناد دیگر (یعنی دینوری و صبیح) در خود به صورت مجموعه دارد و نسخه ۲ حقوق دانشگاه تهران نیز سند طوسی را در حاشیه متن خود اضافه شده دارد؛ یعنی سند اصلی محمد بن صبیح است و در حاشیه متن سند منسوب به طوسی درج شده که نونویس است.

بنابراین، اسناد منسوب به شیخ طوسی، در نسخه‌ها خطی به چهار صورت درج شده است:

۱. دو سند منسوب به شیخ طوسی، بدون اسناد راویان تا شیخ طوسی (ر.ک: نسخه ۲ مرعشی، به تاریخ ۱۰۸۱ق)،

۲. دو سند منسوب به شیخ طوسی، با اسناد راویان تا شیخ طوسی (ر.ک: نسخه ۱ حکیم، به تاریخ ۱۰۸۷ق)،

۳. اسناد منسوب به شیخ طوسی، به همراه اسناد محمد بن صبیح و حسن دینوری (ر.ک: نسخه ارموی در ۴ آستان قدس، به تاریخ ۱۳۴۶ق)،

۴. اسناد منسوب به شیخ طوسی در حاشیه متن اصلی (ر.ک: نسخه ۲ حقوق تهران، به تاریخ ۱۳۲۰ق).

۵-۱-۸. دستکاری و مشوش بودن اسناد نسخه‌های خطی کتاب سلیم

یکی از نشان‌های مهم دستکاری و یا سهل‌انگاری در کتابت نسخه‌های کتاب سلیم،

درهمی اسناد ابتدایی برخی از نسخه‌های مدل‌های چندگانه کتاب سلیم هستند؛ به عنوان نمونه، بعضی از نسخه‌های مدل «ب» (صبیح) با اسناد نسخه‌های مدل «د» (دینوری)^۱ و یا مدل «الف» (منسوب به طوسی) جابجا و اشتباه درج شده‌اند.

۸-۱-۶. ابهام در نسخه مجلسی با اسناد طوسی

اگر گفته مامقانی^۲ در این‌که نسخه مجلسی از روی نسخه به خط رمانی بوده است، صحیح باشد و از طرف دیگر، مجلسی فقط یک نسخه از کتاب سلیم را در دست داشته است، به این معنا است که نسخه کتابت شده توسط مجلسی، نسخه مدل الرمانی است و چون نسخه برداری مجلسی از روی نسخه رمانی بوده است، به این معنا است که اسناد ندارد. بنابراین، اسناد نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی بر کتاب سلیم، جعلی هستند. و اگر نسخه مجلسی (و به تبع آن نسخه حر عاملی) از نسخه کاتب الرمانی نگارش نیافته باشد، - که چنین است - توجه به دو نکته حایز اهمیت است:

یکی، همان‌که ابتدای نوشتار بیان شد؛ یعنی مخدوش بودن فیزیکی نسخه‌های خطی در مدل‌هایی از نسخه‌های قدیمی که اسناد شیخ طوسی در آن‌ها نوشته شده‌اند؛^۳ دوم، نسخه‌های دارای سند شیخ طوسی، در دوره علامه مجلسی، تکامل یافته‌اند؛ یعنی نسخه اصیل نیستند؛ به این معنا که نسخه‌های با اسناد معمر و دارای ۲۲ یا ۴۰ و ۴۳ حدیث، به ضمیمه پنج حدیث جدید، مجموعه‌ای ۴۸ حدیثی شده‌اند^۴ و این مجموعه نونویس، با اسناد شیخ طوسی مزین شده‌اند.

۸-۲. دلایل محتوایی و غیرشکلی

۸-۲-۱. اشکالات طرق طوسی

دو سند درج شده در نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی، با اسناد هفت‌گانه دیگر احادیث موجود در آثار طوسی، همخوانی ندارد. از سوی دیگر، اسناد طرق طوسی به سلیم در

۱. رک: اسرار آل محمد، ص ۱۵۱ و ۱۵۲.

۲. رک: تنقیح المقال، ج ۳۲، ص ۴۲۶.

۳. رک: نسخه‌های خطی سلیم، نسخه مجلسی و نسخه حر.

۴. هذا آخر کتاب سلیم کما فی نسخه قدیمه و فی نسخه آخری و هی التی نسخت نسخه الكتاب منها بعد ذلک ما هذه الفاظه هذه صورة نسخة كانت بایدینا من کتاب سلیم انتهى. و وجد بعض الاخلاء نسخة فی محروسة اصفهان ذکر آن‌ها نسخة المرحوم المجلسی المتقدم و فی آخرها زیادة ... هذه صورتها ... (رک: درباره نسخه‌های خطی سلیم، مدل ب).

کتاب الفهرست، دو طریق «ضعیف» مشابه هستند.^۱ یکی از این طرق الفهرست، با طریق اول نسخه خطی منسوب به طوسی یکسان است که به نظر می‌رسد نسخه برداران، برای سندسازی، این طریق را از کتاب الفهرست به نسخه خطی اضافه نموده‌اند.

چرا می‌گوییم این طریق با طریق نسخه خطی تطابق ندارد؟ به این دلیل که طریق الفهرست به عمر بن اذینه ختم نمی‌شود؛ در صورتی که در سرآغاز متن نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی، تصریح شده است که این کتاب، تنها از طریق عمر بن اذینه به دیگران منتقل شده است.^۲

طبق تصریح این متن سرآغاز تنها راوی کتاب سلیم از ابان، شخص «عمر بن اذینه» است؛^۳ به این معنا که ابان، کتاب سلیم را فقط به عمر بن اذینه تحویل داده است و این مطلب در حدیث سرآغاز کتاب سلیم با تفصیلی، بیان و ذکر شده است. بنابراین، این طریق اول از نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی، با متن خود کتاب و خبر آغازین کتاب سلیم تطابق ندارد.

این امر از دو حال خارج نیست: یا «کتاب سلیم» فقط از طریق شخص عمر بن اذینه منتقل شده، یا از طریق دیگران نیز منتقل شده است؟

اگر بپذیریم که کتاب سلیم به غیر از عمر بن اذینه انتقال یافته، به این معنا است که باید بپذیریم که نسخه‌های فعلی «کتاب سلیم»، جعلی هستند؛ چرا که در آن‌ها تصریح شده، تنها راوی کتاب سلیم، فقط شخص عمر به اذینه است.

اگر بپذیریم که تنها راوی کتاب سلیم، عمر بن اذینه است، این نتیجه حاصل می‌شود که طریق اول موجود در نسخه خطی منسوب به طوسی - که با الفهرست همخوانی دارد - جعلی است.

اما طریق دوم منسوب به طوسی، جدای از ارسال و نیز وجود افراد مجهول در طریق دو اشکال اساسی دارد:

۱. در این طریق، نام حسین بن عبیدالله غضایری آمده است. به نظر می‌رسد که چون ابن غضایری، کتاب سلیم را موضوع و جعلی می‌داند،^۴ بعید است که پدر و استادش، راوی طریق کتاب سلیم گردد.

۱. فقط در یک طریق، فردی مجهول با نام ابراهیم بن عمر الیمانی، قبل از ابان، اضافه دارد.

۲. کتاب سلیم، ج ۱، ص ۱۳۱.

۳. رک: اسرار آل محمد و سلیم بن قیس، بخش تاریخچه کتاب سلیم.

۴. معجم رجال، ج ۱۷، ص ۳۱۹.

ابن غضایری (۴ و ۵ ق) نیز در کتاب الضعفاء، پس از اشاره به روایت سلیم از چند امام و منسوب بودن کتاب مشهوری به وی آورده است:

اصحاب ما (مشایخ ما)^۱ می‌گفتند: سلیم ناشناخته است و در هیچ روایتی یاد نشده، ولی من یادکردش را - جز در کتابش و جز از طریق ابان بن اَبی عیاش نیز - یافته‌ام. ابن عقده نیز ذیل عنوان رجال امیر المؤمنین علیه السلام روایاتی از او آورده است.^۲

ابن غضایری همچنین، درباره کتاب سلیم آورده است:

... کتاب، بدون تردید جعلی است و در این باره شواهدی (در خود کتاب) وجود دارد.^۴

۲. این سند در نه تنها در آثار شیخ طوسی موجود نیست، بلکه این سند در کل آثار حدیثی و مشابه آن یافت نمی‌شود. حتی جدای از کل سند، افراد تک آن نیز همراه با سلیم بن قیس یافت نشد؛ همانند:

۱. ابو عبدالله الحسین بن عبیدالله الغضایری + سلیم بن قیس الهلالی،

۲. ابومحمد هرون بن موسی بن احمد التلعکبری + سلیم بن قیس الهلالی،

۳. علی بن همام بن سهیل + سلیم بن قیس الهلالی.

فقط برای مورد سوم، این سند در کتاب إثبات الهداة اثر شیخ حرعاملی (م ۱۰۴ق)، ج ۲، ص ۲۰۰ یافت شد.^۵

۸-۲-۲. عدم نقل احادیث کتاب سلیم

ما می‌دانیم که شیخ طوسی، فقط ۵ حدیث (غیر مکرر) از شخص سلیم بن قیس (آن هم به اسناد غیر از کتاب سلیم) نقل نموده؛ در صورتی که نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی، (جدای این چند حدیث) حدود ۴۸ حدیث خاص و ویژه دارد.

از سوی دیگر، بسیاری از مطالب و احادیث کتاب سلیم، مربوط به امامت و جریان سقیفه است و شیخ طوسی در مباحث امامت خود (همانند المقنع، الغیبة یا الاقتصاد و...)

۱. از استادان و مشایخ وی، تنها پدرش حسین بن عبیدالله (غضائری) که از محدثان بنام بغداد بوده، احمد بن عبدالواحد ابن عبدون و ابوالحسین محمد بن عثمان نصیبی را می‌شناسیم. (رجال النجاشی، ج ۱، ص ۸۳ و ۲۱۹ و ص ۲۵۸ - ۲۵۹؛ ریاض العلماء، ج ۲، ص ۱۳۵-۱۳۶).

۲. رجال ابن الغضائری، ص ۳۶ - ۴۶.

۳. خلاصة الاقوال، ص ۱۶۲.

۴. رجال ابن الغضائری، ص ۳۶ - ۴۶؛ خلاصة الاقوال، ص ۱۶۲.

۵. إثبات الهداة، ج ۲، ص ۲۰۰.

استفاده‌ای از این احادیث سلیم ننموده است.

به عنوان نمونه، برخی از فصول کتاب الغیبة طوسی، همانند دوازده امام علیهم‌السلام با برخی مضامین و احادیث کتاب سلیم مرتبط است؛ اما شیخ طوسی از این احادیث مرتبط استفاده نکرده است.

در فصل یکم کتاب الغیبه، مثلاً عنوان «اخبار الخاصة علی امامة الاثنی عشر علیهم‌السلام» یا در مواضع مشابه دیگر، شیخ طوسی درصدد درج روایات مرتبط با این مسأله بوده است. در این میان جزیک حدیث، احادیثی از سلیم و کتاب سلیم نقل ننموده است؛ در صورتی که در نسخه‌های چهارگانه موجود کتاب سلیم، تعدادی از این دست احادیث و در این موضوع وجود دارد؛ به عنوان مثال، احادیث ۱، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۴، ۱۶، ۲۵، ۴۲، ۴۵، ۶۱، ۶۲ کتاب سلیم (چاپ انصاری) نیز درباره دوازده امام علیهم‌السلام است که در کتاب الغیبة طوسی نیامده است. به نظر می‌رسد که اگر نعمانی نسخه کتاب سلیم را در اختیار داشت و یا معتبر می‌دانست، طبق قاعده، حداقل روایات ۱ تا ۴۵ کتاب سلیم را - که در این ارتباط است و در نسخه خطی منسوب به وی موجود است - نقل می‌نمود.

اگر شیخ طوسی به کتاب سلیم دسترسی داشته، چرا در ابواب متعدد و مرتبط کتاب الغیبة با کتاب سلیم، از احادیث دیگر کتاب سلیم، استفاده نکرده و حدیثی نقل ننموده است؟ همچنین، جدای از این که احادیث بسیار محدودی در آثار غیب به نقل از سلیم وجود دارد و جدای از این که اسناد این احادیث با اسناد کتاب سلیم متفاوت هستند، این نکته حایز اهمیت است که چرا در کتاب‌های غیب دیگر، همانند: کمال الدین شیخ صدوق، از احادیث «کتاب سلیم» - که مرتبط با موضوع هستند - استفاده نشده است؟

۸-۲-۳. عدم تطابق احادیث نسخه خطی با احادیث طوسی

اشاره شد که در کل آثار شیخ طوسی - که بسیاری از آن‌ها حدیثی هستند - تنها هشت حدیث به نقل از سلیم وجود دارد که با حذف مکررات، پنج حدیث کوتاه باقی می‌ماند. از این پنج حدیث، دو حدیث اخلاقی هستند و مرتبط با کتاب سلیم نیستند و در آن وجود ندارند.

سه حدیث کوتاه، باقی می‌ماند؛ دو حدیث آن، بسیار کوتاه و متفاوت در برخی عبارات هستند که به وسیله آن‌ها، قابلیت اثبات در اختیار داشتن کتاب سلیم در نزد طوسی وجود ندارند.

بنابراین از بین پنج حدیث سلیم در آثار طوسی، فقط یک حدیث قابل توجه و مطابق در کتاب سلیم وجود دارد که البته این خبر نیز، جدای از تفاوت زیاد در برخی کلمات و

عبارات،^۱ اسنادش با اسناد نسخه خطی منسوب به طوسی همخوانی ندارد.

۸-۲-۴. تضعیف ابان توسط شیخ طوسی

فرض این است که دو دسته خبر از ابان بن ابی عیاش، به دوره‌های بعدی رسیده است: اخبار کتاب سلیم، که مجموعاً خبر واحد از ابان هستند و نیز اخبار و احادیث دیگر ابان، که روایان دیگری نیز دارند.

شخص ابان، توسط شیخ طوسی تضعیف شده و درباره او گفته است:

ابان بن ابی عیاش فیروز تابعی ضعیف.^۲

با این که شیخ طوسی چند حدیث انگشت شمار در سه اثر خود دارد، اما به نظر نمی‌رسد که وی ۴۸ حدیث را - که همگی خبر واحد از ابان بن ابی عیاش هستند - به سبب ضعف وی، نقل نماید.

۸-۲-۵. نقل از کلینی به جای نقل از کتاب

یکی دیگر از ابهامات موجود در این موضوع، این مسأله است که اگر شیخ طوسی دسترسی به کتاب سلیم داشت، تنها حدیث الغیبه را - که مطابقت بیشتری با کتاب سلیم دارد - از شخص کلینی (با افتادگی) نقل و روایت نمی‌نمود؛ در صورتی که طبق قاعده و دسترسی به اصل، وی می‌توانست این روایت را - که در کتاب سلیم وجود دارد - مستقیماً یا حداقل با اسناد کتاب سلیم از کلینی یا دیگری نقل نماید؛ مضافاً به این که ما سندی در دست نداریم که حتی شخص کلینی، کتاب سلیم را در اختیار داشته است.

۸-۲-۶. افتادگی راوی و عدم تصحیح طریق

همه اسناد منقول از سلیم در چند اثر شیخ طوسی، افتادگی در روایان یا مجهول بودن روایان دارند. کامل‌ترین اسناد سلیم، مربوط به طریق دوم نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی است. اگر کتاب سلیم در اختیار طوسی بود، شیخ از این طریق می‌توانست اسناد سلیم را حداقل در یک حدیث مشترک میان آنها، تصحیح یا مستقیم از آن کتاب نقل نماید. از چند طریقی که طوسی در الغیبه و تهذیب الاحکام برای احادیث سلیم نقل نموده است، بیشتر طرق، اسنادش ذکر نشده و ناقص هستند. برخی نیز با عنوان «عن رجالهم» ذکر

۱. رک: الغیبه طوسی، ص ۱۳۷ و ۱۳۸؛ کتاب سلیم (یک جلدی)، ص ۳۶۳ و ۳۶۴.

۲. رجال الطوسی، ص ۱۲۶.

شده‌اند. این وضعیت، رویه طوسی در اختصار ذکر اسناد است؛ اما این در صورتی است که اسناد جافتاده با دو طریق ذکر شده در الفهرست همخوانی داشته باشد تا اختصار اسناد را جبران کند؛ اما اسناد ناقص و جافتاده، با اسناد الفهرست همخوانی ندارند. این وضعیت بدان معنا است که شیخ طوسی، دسترسی به کتاب سلیم و اسناد موجود در آن کتاب نداشته است که اگر داشت، حداقل می‌توانست ارتباط راویان برای یک حدیث مشابه از احادیث سلیم در الغیبه را از طریق کتاب سلیم کامل و براساس اسناد کتاب و داستان ابتدایی کتاب نقل نماید.

۸-۲-۷. عدم هماهنگی اسناد کتاب سلیم و اسناد احادیث طوسی

با مراجعه به اسناد هشت حدیث موجود از سلیم در آثار طوسی روشن می‌شود که اسناد کتاب سلیم منسوب به شیخ طوسی، با اسناد هیچ کدام از این احادیث هشت‌گانه موجود در آثار طوسی تطابق و همخوانی ندارد.

۸-۲-۸. عدم نقل اساتید و پیشینیان طوسی از کتاب سلیم

پس از بررسی آثار علمای پیش از طوسی، روشن شد که دانشمندانی همانند: صفار قمی، ابراهیم ثقفی، ابن رستم طبری، محمد عیاشی، شیخ کلینی و ابن عقده هیچ حدیثی از کتاب سلیم به صورت مستقیم نقل نکرده‌اند و مدرکی دال بر این که ایشان کتاب سلیم را دیده‌اند، وجود ندارد. فقط احادیث اندکی از شخص سلیم، با اسناد و متن متفاوت از کتاب سلیم وجود دارد. از سوی دیگر، تا علامه مجلسی (قرن ۱۲ ق)، هیچ یک از علمای پیشین، مستقیماً از کتاب سلیم، حدیثی نقل نکرده‌اند.^۱ و اولین نفری که احادیث سلیم را از کتاب سلیم در اثر خود نقل نموده، علامه مجلسی در بحار الانوار است.^۲

از سوی دیگر، در آثار حدیثی علما، احادیث کوتاه و محدودی به نقل از شخص سلیم، با اسناد و راویان متفاوت و مختلف وجود دارد؛ هر چند که این اسناد احادیث، افتادگی‌های متعددی در میان راویان در خود دارند که برخی از آن‌ها را می‌توانید در جدول قبل، ملاحظه نمایید.

طبق آثار موجود، مثلاً در کل قرن چهارم، تنها ۳۵ حدیث به نقل از سلیم وجود دارد که از این تعداد، بیست حدیث تکراری هستند. بنابراین، در کل آثار حدیثی قرن چهارم هجری،

۱. رک: دانشنامه سلیم بن قیس، ج ۳، بخش منابع طولی و عرضی به سلیم و کتاب او.

۲. البته احادیث شماره ۹ و ۱۷ از کتاب کنونی سلیم، در بحار الانوار نیست.

تنها پانزده حدیث از شخص سلیم نقل شده است؛ در صورتی که کتاب سلیم، طبق نسخه‌های چندگانه^۱ موجود، حدود ۹۹ حدیث هستند؛ هر چند که همین پانزده ۵ حدیث نقل شده نیز از جهت مقدار و عبارات با کتاب سلیم کنونی متفاوت هستند. همچنین، از شش حدیث الغیبة نعمانی از سلیم، سه حدیث آن در آثار مؤلفان قبلی وجود دارد که برخی را نیز نعمانی مستقیماً از آن‌ها نقل نموده است.^۲

۸-۲-۹. مذهب تقریبی شیخ طوسی و عدم هماهنگی با مطالب مطاعنی

یکی از مهم‌ترین دلایلی که می‌توان سند شیخ طوسی را بر نسخه خطی کتاب منسوب به سلیم جعلی دانست، مذهب و روش شیخ طوسی در مسائل تاریخی و مطاعنی است. بیان شد که شیخ طوسی در مسأله براءت، کار را به جایی رساند که برخی اصحاب تراجم کتاب علما از اهل سنت، شیخ طوسی را شافعی شمرده‌اند. این نشانه آن است که ایشان جهات عدم نقل مطاعن را رعایت می‌نموده است و حتی در این مسأله، فراتر از شیخ مفید گام برداشته است.

نتیجه‌گیری

جدای از اشکالات شکلی اسناد طوسی در نسخه‌های خطی موجود آن، همانند: ۱. خبر واحد بودن اسناد منسوب به طوسی، ۲. عدم نسخه برداری از نسخه منسوب به طوسی، ۳. نبود نسخه خطی قدیمی در اسناد منسوب به طوسی، ۴. عدم همسانی اسناد منسوب به طوسی در نسخه‌های خطی، ۵. دستکاری و مشوش بودن اسناد نسخه‌های خطی کتاب سلیم، ۶. ابهام در نسخه مجلسی با اسناد طوسی، یکی از راه‌های تشخیص اصالت اسناد منسوب به شیخ طوسی بر نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، بررسی نسبت سلیم به آثار شیخ طوسی است.

در کل آثار شیخ طوسی، پنج حدیث غیر مکرر از سلیم وجود دارد. با بررسی این احادیث و نیز طرق شیخ طوسی و نسب آثار او با کتاب کنونی منسوب به سلیم، اشکالات متعددی به چشم می‌خورد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. اشکالات طرق طوسی، ۲. عدم نقل احادیث کتاب سلیم توسط او، ۳. عدم تطابق احادیث نسخه خطی کنونی با احادیث

۱. منظور، چند مدل نسخ خطی، که جمعاً شامل هفتاد حدیث هستند و نسخه چاپی جدید آقای انصاری که ۲۹ حدیث اضافه نموده‌اند.

۲. احادیث ۱۰ و ۱۱ و ۲۷ از باب چهارم کتاب الغیبة.

طوسی، ۴. تضعیف ابان توسط شیخ طوسی، ۵. نقل از کلینی به جای نقل از کتاب سلیم، ۶. افتادگی راویان و عدم تصحیح طریق، ۷. عدم هماهنگی اسناد کتاب سلیم و اسناد احادیث طوسی، ۸. عدم نقل اساتید و پیشینیان طوسی از کتاب کنونی سلیم، ۹. مذهب تقریبی شیخ طوسی و عدم هماهنگی منش او با مطالب مطاعنی کتاب کنونی سلیم.

بنابراین، با توجه به ابهامات جدی موجود در داستان سند منسوب به شیخ طوسی، و نیز با توجه به دلایل و قراینی که از آثار شیخ طوسی و منابع پیشینیان او که بیان شد، به نظر می‌رسد که اسناد نونویس موجود در یک نسخه خطی کتاب سلیم، سند و طریق شیخ طوسی نیست و برخی افراد، دانسته یا نادانسته آن را به صورت جعلی در نسخه برداری‌های خود از کتاب منسوب به سلیم، بر نسخه خطی متأخر کتاب سلیم افزوده‌اند.

همچنین، با بررسی تمامی آثار شیخ طوسی و طبق قراین و شواهد مأخوذ از آن‌ها، به نظر می‌رسد که شیخ طوسی، احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس را در اختیار نداشته است. به عبارت دیگر، اساساً وی کتاب منسوب به سلیم با مشخصات کنونی را ندیده است.

کتابنامه

- إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، محمد بن حسن حرعاملی، قم: مطبعة العلمية، بی‌تا.
- الاخبار الدخيلة، محمد تقی شوشتری، تهران: مکتبه الصدوق، بی‌تا.
- الاختصاص، محمد بن محمد بن نعمان، بیروت: دارالمفید، ۱۴۱۴ق.
- اختیار معرفة الرجال، محمد بن حسن طوسی، بی‌جا، مرکز تحقیقات و مطالعات، ۱۳۴۸ش.
- اسرار آل محمد علیهم‌السلام و سلیم بن قیس، کاظم استادی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۹ش.
- اسرار آل محمد علیهم‌السلام، محمد باقر انصاری، قم: دلیل ما، ۱۳۹۷ش.
- اعتقادات، محمد بن علی صدوق، تهران: مکتبه مصطفوی، ۱۳۷۰ق.
- الامالی، محمد بن حسن طوسی، قم: دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
- بصائر الدرجات، محمد بن حسن صفار، تهران: منشورات الأعلمی، ۱۴۰۴ق.
- پیشینه تقریب، علی آذرشب، تهران: مجمع جهانی تقریب، ۱۳۸۴ش.

- تفسیر العیاشی، محمد بن مسعود عیاشی، تهران: المكتبة العلمية الاسلامية، بی تا.
- التنبیه و الاشراف، علی بن الحسین مسعودی، قاهرة: دارالصاوی، بی تا.
- تنقیح المقال، عبدالله مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۳۹۹ق.
- تهذیب الاحکام، محمد بن حسن طوسی، نجف: چاپ خراسان، ۱۳۷۸ - ۱۳۸۲ق.
- جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، محمد بن علی اردبیلی، بیروت، ۱۴۰۳ق.
- النخصال، محمد بن علی صدوق، تهران: مكتبة الصدوق، ۱۳۸۹ق.
- خلاصة الاقوال، حسن بن یوسف حلّی، قم: مؤسسه نشر الفقه، ۱۴۱۷ق.
- درباره راویان و اسناد سلیم، کاظم استادی، قم: ارزشمند، ۱۳۹۹ش.
- رجال ابن الغضائری، أحمد بن حسین ابن غضائری، قم: مؤسسه إسماعیلیان، ۱۴۰۶ق.
- رجال الطوسی، محمد بن حسن طوسی، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۵ق.
- الرجال، احمد نجاشی، به کوشش: شبیری زنجانی، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۷ق.
- ریاض العلماء، عبدالله اصفهانی افندی، قم، ۱۴۰۳ق.
- شش مقاله (الهامی از شیخ الطائفه)، مرتضی مطهری، تهران: صدرا، بی تا.
- طبقات الشافعية الكبرى، سبکی، تحقیق: محمود محمد الطناحي، قاهره، ۱۳۸۳ق.
- طبقات المفسرين، سیوطی، بیروت: دارالکتب العلمیة، بی تا.
- عیون اخبار الرضا علیهم السلام، محمد بن علی صدوق، نجف: المطبعة الحیدریة، ۱۳۹۰ق.
- الغیبة، محمد بن حسن طوسی، قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۲۹ق.
- الغیبه، محمد بن ابراهیم نعمانی، تهران: نشر صدوق، ۱۳۹۷ق.
- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرعشی، سید محمود مرعشی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۹۰ش.
- الفهرست، محمد بن حسن طوسی، قم: شریف رضی، بی تا.
- قاموس الرجال، محمد تقی شوشتری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۴ق.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ق.
- کتاب سلیم (سه جلدی)، سلیم بن قیس، قم: الهادی، ۱۳۷۳ش و ۱۳۷۸ش.
- کمال الدین و تمام النعمة، محمد بن علی صدوق، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۵ق.
- المسترشد، محمد بن جریر طبری، تهران: مؤسسه الثقافه الاسلامیه، ۱۴۱۵ق.

- معجم رجال الحديث، سید ابوالقاسم خویی، بی جا، نشر توحید، ۱۴۱۳ق.
- نسخه‌های خطی سلیم و درباره نسخه‌های خطی سلیم، کاظم استادی، قم: ارزشمند، ۱۳۹۹ش.
- النهایه، محمد بن حسن طوسی، قم: نشر قدس محمدی، بی تا.
- «تقریب مذاهب اسلامی به مثابه جنبشی اصلاحی»، بهنام دارابی، فروغ وحدت، ش ۲۵، پاییز ۱۳۹۰ش.
- «جایگاه علمی و اجتماعی ابن مخلد از اساتید سنی مذهب شیخ طوسی»، سید حسین حائری، کتاب شیعه، ش ۲، پاییز ۱۳۸۹ش.
- «عمر بن اذینه و گونه‌شناسی روایات او در غیر از کتاب سلیم»، علی جمعه فکوری، سخن تاریخ، ش ۲۸، پاییز ۱۳۹۷ش.